

Цветан Тодоров

НЕПОКОРНИ

София, 2017

Преводът е направен по изданието:

Tzvetan Todorov

INSOUMIS

Éditions Robert Laffont et Versilio, Paris, 2015

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Éditions Robert Laffont et Versilio, Paris, 2015

Снимки от корицата:

А. Солженицин – автор Verhoeff, Bert / Anefo, Creative Commons 3.0

Н. Мандела – автор South Africa The Good News, Creative Commons 2.0

© Нина Венова, превод, 2017

© Стоян Атанасов, предговор, 2017

© Издателство „Изток-Запад“, 2017

ISBN 978-619-01-0167-3

ЦВЕТАН ТОДОРОВ

НЕПОКОРНИ

Превод от френски
Нина Венова

Редактор
Стоян Атанасов

В памет на незнайния непокорен

Съдържание

За непокорството вчера и днес	7
<i>Стоян Атанасов</i>	
Предисловие	23
Ети Хилезум	43
Обич към света	43
Отхвърляне на политическото	51
Балсам върху толкова рани	55
Едно вълнуващо същество	61
Жермен Тийон	65
Пред тоталитарните власти	65
Лагерът и след него	71
Пред колониалната власт	79
Един житейски урок	85
Борис Пастернак	89
В условията на революцията	89
Двугласна fuga	94
Минаване в съпротива	104
Несекващ празник на душата	112

Александър Солженицин	119
Призвание	119
Дейност	124
Пастернак получава Нобелова награда	132
Сурово обвинение	138
Нелсън Мандела	143
Излизане от затвора (1990)	143
Подготовка и последици (1985–1999)	148
Преди затвора (1944–1962)	156
Промяната (1962–1985)	162
Една паралелна съдба: Малкълм Екс	168
Връщане към Мандела	173
Двама съвременни непокорни	177
Давид Шулман	177
Едуард Сноудън	185
Обобщение	197
Бележки	209
Показалец на имената	219

За непокорството вчера и днес

Непокорни, публикувана в Париж през есента на 2015 г., е последната книга на Тодоров, излязла приживе. След неговата кончина, настъпила на 7 февруари 2017 г., сме склонни да търсим в нея своеобразно завещание на мислител, написал близо 40 книги. Бях свидетел на един период от работата на Тодоров над *Непокорни*. На този проект той гледаше най-вече като продължение на проблеми, разглеждани в предишни негови изследвания. В тази светлина ще се опитам да представя книгата и аз.

Непокорни предлага поредица от осем биографични очерка на личности, чието гражданско поведение в близкото минало или днес е предизвикало траен отзвук в общественото съзнание. Повечето от тях са известни и на широката публика. Медияте са отразявали постъпките им, коментирали са и тяхното творчество. Ето техните имена: Ети Хилезум, Жермен Тийон, Борис Пастернак, Александър Солженицин, Нелсън Мандела, Малкълм Екс, Давид Шулман, Едуард Сноудън. Тодоров е поставил тези личности под рубриката „Непокорни“ не просто за да намери общ знаменател на хора от различни националности и различни области на изява. Пъстрата поредица герои на тази книга е повод за размисъл върху явлението *гражданско непокорство*. Така конкретните житейски съдби стават елементи от едно по същество типологическо изложение, доколкото всяка от тях илюстрира общовалидни аспекти на непокорството.

Към този похват Тодоров прибягва не от вчера. Срещаме го още в *Завладяването на Америка* (1982). В послеслова на тази книга Тодоров я определя като „поучителна история“ (*histoire exemplaire*), доколкото в делото на Христофор Колумб, Ернан Кортес, Бартоломео де Лас Касас, Диего Дуран, Бернардино де Саагун той проследява не само индивидуални постъпки, а надличностни процеси, свързани с откриването и завладяването на Новия свят. В поучителната история няма назидание. Тя е поучителна, защото съдържа две смислови равнища – конкретно и общо – и в това отношение се родее с алегорията и притчата. В двугласието на поучителната история Тодоров долавя възможност чрез нея да огледаме и себе си. За конкистадорите, описани в *Завладяването на Америка*, той отбелязва: „Тяхната история обаче може да бъде поучителна за нас, защото ни позволява да осмислим себе си, да открием приликите и разликите и тук себепознаването минава през познаването на другия.“^A Така поучителната история позволява на читателя да влезе в диалог с явления и хора от далечни епохи и страни. А както знаем, идеята за диалог е залегнала трайно в основата и на прочита, и на критическите изследвания на Тодоров.^B

Подобен е подходът и в друг фундаментален труд на Тодоров – *Памет за злото, изкушение на доброто. Анкета върху века* (2000)^C. Тук авторът прави равносметка на изминалия XX век – епоха на социални експерименти и трусове, която той осмисля в широкия контекст на европейската история. Всяка основна част на книгата

^A Тодоров, Цветан. *Завладяването на Америка*. София: изд. Изток-Запад, 2010, с. 279.

(Бележките под линия към „За непокорството вчера и днес“ са на редактора.)

^B По този въпрос вж.: Todorov, Tzvetan. *Critique de la critique*. Paris, Editions du Seuil, 1984, по-специално с. 179–193; Атанасов, Стоян. Диалогичното Аз на кръстопътя на културите и литературите. – В: *Тодоров, Цветан, Аксиология на разума*. София: изд. Изток-Запад, 2011, с. 57–74.

^C Българският превод на книгата, издание на ЛИК, е от 2002 г.

е последвана от биографичен очерк. Общият брой на очерците е шест – за Василий Гросман, Маргарете Бубер-Нойман, Давид Русе, Примо Леви, Ромен Гари, Жермен Тийон. В съдбите на тези хора Тодоров открива не тъждество с явленията, които осмисля, а нещо много по-важно: индивидуални качества, благодарение на които личността може да се съхрани като морално същество, гражданин и творец, а и да посочи пътя за други хора. В този смисъл шестте очерка се явяват поучителни истории за всеки, който иска да разбере по-добре и миналото столетие, и собствения си живот.

През 2009 г. парижкото издателство „Сьой“ публикува дебел том с есета и етюди, писани от Тодоров в периода 1983–2005 година. Сборникът, излязъл в български превод като две отделни книги^А, съдържа други шест биографични очерка (за Жермен Тийон, Реймон Арон, Едуард Саид, Роман Якобсон и Михаил Бахтин, Примо Леви, Гьоте), които също можем да разглеждаме като поучителни истории. Особеното при тях са аналозите между Тодоров и неговите герои. Така въпросните портрети можем да разглеждаме, ако не като автопортрети на Тодоров, то като срещи в резултат на безспорен афинитет и множество аналогии между автора и неговия обект.

В *Непокорни* Тодоров за пръв път излага тезите си за гражданското неподчинение изцяло под формата на поучителни разкази, докато в споменатите заглавия биографичните очерци заемат по-малката част от изложението, на което те се явяват своеобразни акценти. Обяснявам си това предпочитание към биографичния очерк със стремежа на Тодоров да избягва общи постановки и да проследява изследваното явление в конкретни съдби и постъпки.

Въпреки различията между непокорните, възможно е посредством тях да очертаем общия профил на непокорния, в който да се вписва и всеки отделен случай.

Непокорните не са бунтари по природа. Стават такива под въздействието на външни събития, които поставят под въпрос цен-

^А Съответно *Тоталитарният опит* (2015) и *Сами заедно* (2015), изд. „Изток-Запад“.

ностната им система. Непокорството предполага отхвърляне на съществуващия ред, налаган принудително и приеман мълчаливо от повечето членове на обществото. По това непокорният се отличава от своите съграждани. Но в своя отпор на злото той не преследва егоистични цели. Строго индивидуална постъпка, непокорството е по същество социално действие, доколкото и по своя замисъл, и по своите последици то засяга винаги група хора. Най-важната отличителна черта на непокорния следва да търсим в естеството на неговата съпротива. В основата на последната са залегнали морални подбуди, но ефектът от нея е политически. Така съдбите на героите на тази книга разкриват специфичната връзка между морала и политиката. По този въпрос Тодоров прави важно уточнение: „Тук става въпрос не за политика, доминирана от морала, нито за морал, подчинен на политически цели, а за индивидуални морални действия, които стават елементи и от политическия живот“ (с. 40).

В редица свои предишни публикации^A Тодоров разграничава сферата на морала от политиката и правосъдието. Полето на морала е доброто и злото, на политиката и правосъдието – сигурността и справедливостта за всички. Смесването на морала с политиката крие редица опасности. За сметка на това тяхното съчетаване е здравословно за всяко общество. Потвърждават го и Тодоровите непокорни. Моралното измерение на всяко действие с обществено значение облагородява това действие. Нещо повече – то стига до значително по-голям брой хора, доколкото моралните ценности по принцип са всеобщи, докато политическите нерядко разделят сънародници с една и съща нравствена ориентация. Така в дългосрочен план моралното действие в публичната сфера се оказва и по-обхватно, и по-ефикасно от политическите начинания.

Непокорният не е революционер. Той не се стреми да промени радикално съществуващия ред, не жадува за власт.^B

^A Вж. например: *Тоталитарният опит*, цит. съч., с. 269–283); „Un nouveau moralisme“, *Le débat*, N° 107, 1999, Paris, p. 151–154.

^B Изключение в групата на непокорните е Нелсън Мандела, който след близо три десетилетия политическо затворничество става първият

Наред с тези общи черти на непокорните всеки от тях внася в идеята за гражданско неподчинение нещо строго индивидуално. Тук ще се ограничи само с няколко примера. Холандската еврейка Ети Хилезум дълго време наблюдава безучастно външното зло – фашистката заплаха за съдбата на евреите, – защото е убедена, че не би могла да промени нищо друго освен себе си. През по-голямата част от съзнателния ѝ живот моралът определя и мирогледа, и душевната ѝ нагласа. Казано схематично, в случая с Ети Хилезум моралното начало не оставя място за политическо действие. Тази млада жена олицетворява моралната личност, по повод на която Тодоров пише: „Моралното действие се извършва само в първо лице, то е изискване, което индивидът или групата отправят към себе си. За да разбереш злото у другия, трябва първо да си способен да го доловиш у себе си“ (с. 182).

Характерно за непокорните е това, че опълчването им срещу принудителната несправедливост не е въпрос на коренна неприимост към злото. Напротив, повечето от тях смятат, че злото е неизбежно за всяка действителност и при всяка човешка участ. В очите на непокорните съществуващото зло не им пречи да се радват на живота. Тъкмо изострените сетива за красотата и доброта правят тези жизнерадостни хора по-издръжливи пред изпитанията на злото. Оттук нататък всеки от тях възприема собствена линия на поведение.

Жермен Тийон оцелява в германския концлагер благодарение на своя дух. А той се поддържа от стремежа ѝ да разбере най-пълно условията в лагера. В подобна познавателна нагласа има и способност да се дистанцира от лично преживяното, да се види отвън. Това нейно качество се проявява и в чувството ѝ за хумор. В лагера тя работи над своята дисертация по етнология. В същото време пише пародийната оперета *На разположение в ада* за живота на лагерничките.

чернокож президент на своята страна. Но отчитайки факта, че Мандела не пожелава втори президентски мандат и се оттегля доброволно от властта, неговият случай също потвърждава констатацията, че подбудите за непокорството са най-вече морални, а не политически.

Очерците за Борис Пастернак и Александър Солженицин са от особен интерес за разбиране на същността и целите на гражданското неподчинение. След като дълго време е изпитвал дълбоко възхищение от Сталин, Пастернак проглежда в истинския му лик на безскрупулен тиранин, но вместо да се опълчи открито срещу него, моли „вожда“ за снизходителност към невинни хора в опасност. До края на живота си Пастернак прави компромиси и премълчава публичната истина за сталинското зло, за да запази своите привилегии и да помага на близки хора. Обратно, Солженицин залага на карта всичко в името на идеала си за свобода и социална справедливост – на него жертва и скъпи същества, и личното си щастие. Между героизма на Солженицин, напомнящ себеотрицанието на светеца, и човечността на Пастернак, предпочел грижата за другите пред откритото отстояване на морални и социални ценности, Нелсън Мандела олицетворява мъдростта на човек, който след продължителна борба със злото (апартейда в Южна Африка) избира, без да отстъпва от политическите си идеи, обикновеното човешко щастие.

Очерците на Тодоров навеждат на мисълта, че образцово непокорство няма, но че ефектът от моралното непокорство е благотворен, защото ценностите, които утвърждава, допринасят за повече свобода и социална справедливост.

Исторически идеята за гражданско неподчинение се появява на обществената сцена след Френската революция от 1789 година. Дотогава мислителите и писателите, общо взето, са легитимирали властта, задоволявали са се да обясняват съществуващата форма на управление и в крайна сметка са възхвалявали едноличната власт. Изключение в това отношение прави Етиен дьо Ла Боеси, най-добрият приятел на Монтен. Ла Боеси е автор на малък трактат – *Разсъждение за доброволното робство*^А, писан вероятно в 1548 година. В него разглежда въпроса за тиранията

^А Ла Боеси, Етиен дьо. *Разсъждение за доброволното робство*. Превод от френски Лидия Денкова. София: изд. Изток-Запад, 2017.